

ÇEVRE DOSTU BİR PEYGAMBER: HZ. MUHAMMED*

*Hüseyin AKYÜZ***

ÖZET

Bu makalede, Hz. Peygamber'in çevre konusundaki görüşlerini sunmaya çalışacağız. O'nun çevreyle ilgili öğretilerinin vurgulandığı rivayetler, klasik hadis kaynaklarımızda dağınık bir şekilde yer almıştır. Bu rivayetlere göre Hz. Peygamber'in, insanlık tarihinin en dikkat çekici çevre dostu olduğunu söylemek mümkündür.

Hz. Peygamber, hayatı boyunca tabiatın ekolojik dengesini koruma ve kollamaya yönelik uygulamalarda bulunmuştur. Bu uygulamaların en başında tabiatdaki doğal kaynakların israf edilmemesi ve çevre unsurlarının temiz tutulması yer almıştır. O, yaşadığı müddetçe çevrenin en iyi şekilde korunmasına büyük ihtimam göstermiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber, ashâbını ağaçları korumaya teşvik etmiştir. O, savaşlardan önce daima askerlerine herhangi bir ağacı kesmemelerini, tarla ve bahçeleri ateşe vermemelerini emretmiştir. Bunlara ilaveten Hz. Peygamber, günümüz modern şehircilik anlayışında da örnek alabileceğimiz birçok tavsiye ve uygulamalarda bulunmuştur. Daha yeşil ve daha yaşanılabilir bir dünya için aktif adımlar atmıştır. Hz. Peygamber, tabiatla dostane ilişkiler kurmayı sorumluluğunun bir parçası saymıştır. O'nun bütün bu uygulamalarına ekolojik sünnet adı verilmiştir.

Öte yandan Hz. Peygamber'in çevreye bakışında "emanet" fikri hâkim olmuştur. Çünkü insanlara emanete hıyanetlik edilemeyeceğini öğütleyen Hz. Muhammed, çevreye nimet nazarıyla bakmıştır. Ayrıca O, her türlü canlının yaşam hakkına sahip olduğunu söyleyen çevre dostu bir peygamberdir. Dolayısıyla çevre konusundaki tutum ve tavsiyeleri, onu dünyanın en dikkat çekici çevrecisi olarak ilan edilmesini gerekli kılacak niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, Çevre, Hadis, Haram Bölge, Yeşil Alan.

* Bu makale, Gaziantep Üniversitesi ve Hasan Kalyoncu Üniversitesi Rektörlükleri, Şehitkamil Belediyesi ve ÇEKÜD ile ortaklaşa gerçekleştirilen Ulusal Çevre ve Ahlak Sempozyumu (04-05 Ekim 2003) için hazırlanan "Çevre Dostu Bir Elçi: Hz. Muhammed" isimli bildirinin genişletilmiş halidir.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, El-mek: huseyinakyuz73@gmail.com

AN ECO-FRIENDLY PROPHET: HZ. MUHAMMAD

ABSTRACT

In this article, we will try to present the opinions of the Holy Prophet about the environment. The narratives which emphasize his teachings on environment have been ranked among classical hadith sources disorderly. According to the relevant narratives, it is possible to say that the Holy Prophet is the most remarkable eco-friendly in the human history.

The Holy Prophet did some acts to save the ecological balance of nature throughout his life. The foremost ones of these acts were not to waste natural sources and keeping clean the environmental elements. He showed great importance to be protected environment as long as he was alive. In this respect, The Holy Prophet urges his companions to protect trees. Before battles, he always gave instruction to his soldiers not to cut down a tree and not to burn farms or gardens. In addition, he gave many advice and showed lots of practices leading us for understanding the development of contemporary urbanism. He took steps actively for a more liveable and green world. The Holy Prophet thought that contacting with nature friendly is a part of responsibility. All these practices done and demonstrated by the Holy Prophet are to be called ecological sunnah.

Other hand, the idea of “the entrustment” has been a dominant instruction in the view of environment of the Prophet. Because The Prophet, who stressed that entrustment must never be betrayed among people, has approached environment as blessing of Allah. Furthermore, he is an eco-friendly prophet who has advocated that each living thing has right to live. Therefore, advice and attitude of the Prophet about environment are enough necessities to make him to be one of the most eminent environmentalist in our world.

Key Words: The Holy Prophet, Environment, Hadith, Forbidden Zone, Green Field.

GİRİŞ

Konumuz, nübüvveti süresince Yüce Allah’ın mesajlarını eksiksiz bir şekilde anlatan Hz. Muhammed’in çevreyle ilgili tutum ve davranışlarını tespit edip değerlendirmektir. İslam literatüründe Hz. Peygamber’in çevreyle iyi geçindiğine dair örnekler mevcuttur. Bu örnekleri tespit etmeye başlamadan önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi için çevre kavramının ne olduğu ve Kur’an’ın çevreye bakışı gibi mevzularda kısa ve öz bilgiler vermenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

1-Çevre Nedir?

Dilimize çevre olarak tercüme edilen Arapça el-bîetu/البيئة kelimesi, lügatte ev, mesken, konut ve muhit; aynı kökten türemiş olan بَوَّأ kelimesi yerleşmek, yerleştirmek¹ ve (mızrak vs.)

¹ Ankebût, 29/58.

doğrultmak; تَبَوَّأَ sözcüğü ise ikamet etmek, yurt edinmek,² onarmak, hazırlamak ve bir yeri düzeltip yerleşmesini sağlamak³ anlamlarına gelmektedir.⁴ Ayet ve hadislerde ise çevre kelimesi, “el-bîetu/الْبَيْتَةُ” lafzından ziyade kendisiyle çevre kastedilen ve çevre anlamı çağrıştıran lafızlarla ifade edilmektedir.⁵

Çevre kavramı istilâhî anlamda ise farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu farklılık, muhtemelen tanım sahiplerinin çevre anlayışlarından ve çevreye bakışlarından kaynaklanmaktadır. Mehmet Doğan’a göre çevre, hayatın gelişmesine tesir eden tabiî, içtimaî ve kültürel dış şartların bütünüdür.⁶ Diğer bir tanıma göre çevre, insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen ya da süre içinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belli bir zamandaki toplamıdır.⁷ Eğitimciler ise çevreyi, “... Bir sistem olan insanla etkileşerek onda değişme ya da gelişme yaratan öteki sistem, nesne, güç ve uyaranların toplamıdır”⁸ şeklinde tanımlamaktadır.⁹ Bizim bu çalışmada çevreden kastettiğimiz ise genellikle insanın içinde yaşadığı sosyal, fizikî ve tabiî dünyadır. Yani insanın evi, bahçesi, arabası, komşuları, teneffüs ettiği hava, içtiği su, yüzdüğü deniz, yürüdüğü yol ve içinde yaşadığı şehirdir.

Şehirlerin Büyükşehirlere dönüştüğü günümüzde, hızlı sanayileşme, ulaşım araçlarının çoğalması, enerji kaynaklarının çeşitlenmesi ve teknolojik gelişmeler insanlığı tehdit etmeye başlamıştır. Bunun sonucunda çevre problemleri, hem yerel anlamda hem de küresel bağlamda ciddi sorunlar haline gelmiştir. Nitekim çevre sorunları sadece bizim değil, dünyadaki bütün toplumların gündeminde ön sıralarda yer almaya devam etmektedir. Bu sorunların en önde gelenleri ise insanlar tarafından hava, su ve toprağın hızlı bir şekilde kirletilmesi sonucu ortaya çıkan küresel ısınma, su kaynaklarının azalması, yeşil alanların yok olması ve iklimsel değişikliklerdir.¹⁰ İslam Dini’ne göre ahiretin tarlası olarak nitelendirilen¹¹ dünyamızı maruz kaldığı böylesi kapsamlı sorunlardan kurtaracak yegâne varlık, bünyesinde “korumacılık” potansiyelini bulunduran insanoğludur. Son zamanlarda gerek ulusal ve gerekse uluslararası basın yayın organlarında ve ilmî toplantılarda, bu sorunların çözümüne matuf olarak çevre kirliliği, çevre temizliği ve çevreyi korumak gibi konulara vurgu yapılması, problemlerin ancak insanoğlu tarafından çözüleceğinin bir delilidir.

² Haşr, 59/9.

³ Âl-i İmrân, 3/121; Yunus, 10/87, 93; Nahl, 16/41.

⁴ Râğb İsfahânî, Ebu’l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Garîbi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut ts., s. 69; İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısırî, *Lisânu’l-‘Arab*, Dâru Sadr, Beyrut 1375/1956, I, s. 39; Firûzâbâdî, Mecdü’ddîn Muhammed b. Ya’kûb (ö.817/1414), *el-Kâmûsu’l-Muhît*, thk. Mektebu Tahkîkî’l-Türâs fî Müesseseti’r-Risâle, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1426/2005, s. 34–35.

⁵ Macit, Yunus, *Hz. Peygamberin Sünnetinde Çevre*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1997, s. 12–13.

⁶ Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Pınar Yayınları, İstanbul 2008, s. 304.

⁷ Keleş, Ruşen; Hamamcı, Can, *Çevrebilim*, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s. 21.

⁸ Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, Gül Yayınevi, Ankara 1996, s. 24.

⁹ Çevre konusunda yapılan çok değişik ve kapsamlı tanımlar için bk. Haşin, Hüseyin Ahmed, *el-İslam ve’l-Bîeh*, Dâru’l-Melâk, Beyrut 1432/2011, s. 18–19; Fersahoğlu, Yaşar, *Dinler ve Çevre*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011, ss. 47–48; Dartma, Bahattin, *Kur’an ve Ekoloji*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005, s. 16–17.

¹⁰ Özdemir, İbrahim, *Çevre ve Din*, Çevre Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, ss. 31–71; Fersahoğlu, *age.* ss. 57–145; Armağan, Servet, *İslam ve Çevre*, Gündönümü Yayınları, İstanbul 2005, ss. 41–52; Yapıcı, Süleyman, *İslam ve Çevre İnsan ve Çevre*, Anıl Grup Yayıncılık, Ankara 2011, ss. 14–19; Haşin, *age.* ss. 22–26; Dartma, *age.* ss. 69–127; Göz, Kemal, “Çevre Ahlakı ve İnsan”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2011, c. XII, sayı:1, Artvin 2011, ss. 95–96.

¹¹ Âl-i İmrân, 3/14; Nisâ, 4/77; Şûrâ, 42/20. Ayrıca bk. Mollâ Aliyyü’l-Kârî, Ali b. Muhammed b. Sultân, *el-Esrâru’l-Merfua fi’l-Ahbâri’l-Mevdûa*, thk. Muhammed Lutfî es-Sebbağ, Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut 1406/1986, s.206.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

2-Kur'an'ı Kerim'e Göre Çevre

Kur'an'a göre, içerisinde yaşadığımız çevrenin yegâne sahibi Yüce Allah'tır. Tabiattaki canlı-cansız bütün mahlûkat, Allah (c.c.) tarafından bir gaye ve amaca yönelik¹² en güzel şekilde yaratılmıştır.¹³ Yüce Allah'ın kainattaki varlıkları en güzel şekilde yaratması ve bunun sonucunda tabiatta meydana gelen düzen ve dengeye, "ekolojik denge" adı verilmektedir.¹⁴ Bu düzen ve dengenin bir parçası olan insan, Allah'ın yarattıklarının en şerefli sidir ve yeryüzünde Allah'ın iradesini temsil eden bir halifedir.¹⁵ Bu makamdan dolayı gökler, yer ve bunlar arasında bulunan her şey insan için yaratılmıştır.¹⁶ İnsan, Yüce Allah'ın yarattıklarının en şerefli si olması hasebiyle kendisini çevreye tahakküm edecek bir konuma getirmemelidir. Yani insan doğal çevresini "nasılsa benim için yaratılmıştır" diyerek tahrip edemez ve hor kullanamaz. Bir diğer ifadeyle insan, çevre sorunlarına yol açacak tutum ve davranışlar içerisinde olamaz, doğayı sömüremez.

İnsan, kendisine emanet olarak verilen çevresine sahip çıkmalıdır. Bu bağlamda Yüce Allah, insanın kâinatta başboş bırakılmadığını buyurmuştur.¹⁷ İnsan, çevresi üzerinde istediği gibi hareket etme hakkına sahip olmayıp herkese karşı sorumlu bir varlıktır. Çünkü çevre, az önce ifade ettiğimiz gibi insana emanettir.¹⁸ Emanet ve vekillik konusunda, kendisine emanet verilen kimse, aynı şekilde vekillik sorumluluklarını da üstlenmiş olmaktadır. Başka bir ifadeyle, emaneti koruyan çok geniş bir özgürlük imkânına sahiptir ve kendisine emanet edileni iyi ya da kötü kullanma hususundaki bütün sorumlulukların sonucuna da katlanmak durumundadır. Kendisine emanet veren, emanete nasıl davranmasını istiyorsa, emanet edilen o şartlarda emanete davranış sergilemelidir.¹⁹

Kur'anî anlayışa göre insan, çevresine karşı sorumsuz ve bencil olamaz. Zira o, bütün fiil ve tasarruflarından ahiret gününde hesap verecektir.²⁰ Bu bağlamda insan, kendisine bahşedilen çevre nimetinden de sorguya çekilecektir.²¹ İnsanı düzgün ve dengeli bir şekilde yarattığını²² ifade eden Yüce Allah, insandan çevresine yaratılışıyla uyumlu bir biçimde hareket etmesini istemektedir.²³ Şüphesiz çevre, ancak insanın böylesi davranışlarıyla varlığını sürdürebilir. Aslında insan olmak demek, yeryüzünde halifetullah konumunun gerektirdiği sorumluluğun şuurunda olmak demektir.²⁴ Öte yandan Kur'an, doğadaki varlıkların devamlı bir şekilde Allah'ı andığını söylemektedir.²⁵ Bu bakımdan çevrede bulunan unsurlar değerlidirler ve bu değerliliklerinden dolayı da saygıyı hak etmektedirler. Dolayısıyla insanın doğadaki bu unsurları gözü gibi koruması ve onlara itina ile muamele etmesi gerekir. Şüphesiz Yüce Allah, insanı doğadaki düzen ve dengeyi korumak ve kollamak konusunda uyarmıştır.²⁶ Bu bağlamda konumuza ışık tutan bazı ayetler

¹² İsrâ, 17/44; Enbiyâ, 21/16.

¹³ Hicr, 15/19, 21; Kamer, 54/49; Rahman, 55/7; Mülk, 67/3.

¹⁴ Özdemir, *age.* s. 123.

¹⁵ Bakara, 2/30; Fâtır, 35/39; Bu konuda Hz. Peygamber ise şöyle buyurmuştur: "Şüphesiz, dünya tatlıdır, yeşildir ve Yüce Allah, sizi dünyaya halife kılmıştır." bk. Muslim, Kitâbu'z-Zikr, 99; Tirmizî, Fiten, 26; İbn Mâce, Fiten, 19; İbn Hanbel, el-Musned, VI, 364.

¹⁶ İbrahim, 14/32-33; Lokman, 31/20; Câsiye, 45/12-13.

¹⁷ Kıyâme, 75/36; Tevbe, 9/16.

¹⁸ Cânan, İbrahim, *Ayet ve Hadislerin Işığında Çevre Ahlakı*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1995, s. 26.

¹⁹ Dolatyar, Mustafa, "Çevre Krizlerinin Kökenleri: İslâmî Bir Perspektif", çev. Veysel Nargül, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:2003, sayı:20, Erzurum 2003, s. 307-308.

²⁰ Bakara, 2/284.

²¹ Tekasür, 102/8.

²² İnfitâr, 82/7

²³ Hûd, 11/85; Şuarâ, 26/151-152.

²⁴ Nasr, Seyyid Hüseyin, "İslam ve Çevre Bunalımı", çev. Mevlüt Uyanık, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Yıl:1990, c.IV, Sayı: 3, Ankara 1990, s. 161.

²⁵ Ra'd, 13/13; Enbiya, 21/79; Nur, 24/41; Şûrâ, 42/5.

²⁶ Rahman, 55/8.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

şunlardır: “İslah edilmişken yeryüzünde bozgunculuk yapmayın...”²⁷; “Şüphe yok ki Allah çokça temizlenenleri sever”²⁸ ve “... İsrâf etmeyin. Allah israf edenleri sevmez”.²⁹ İnsanın tabii ve beşerî çevresiyle ilişkisine atıfta bulunan bu ayetlerden çıkan sonuç, her Müslüman’ın kâinattaki tabii ve ekolojik dengeye özen göstermesi, toplumsal düzen ve kurallara saygı duyması, doğal kaynakları tutumlu bir şekilde kullanması, tabiattaki varlıklara zarar vermekten sakınması ve çevreyi bozup kirletmemesidir. Özellikle birinci ayette insanın çevresiyle sağlıklı ilişkiler kurması istenmektedir. Bu bağlamda insanın öldürme, yaralama, gasp ve hırsızlık gibi toplumsal yaşamı ifsat edecek davranışlardan uzak durması tavsiye edilmektedir. İnsanın kişiliğine ve saygınlığına zarar verecek tavır ve tutumlardan kaçınılması yani beşerî ilişkilerde bozgunculuktan uzak durulması sosyal çevrenin korunması adına önemli bir uyarıdır. Son ayette ise kaynakları israf etmenin hiçbir haklı gerekçesi olamayacağı ifade edilmiştir. Aslında hakkın sahibi gelecek nesillerdir ve haklarını kimseye devretmemişlerdir.³⁰

Bunlara ilaveten Kur’an’da çevreyi kirletip ona zarar vermek, “fesâd” olarak nitelendirilmiştir.³¹ “Fesâd” kelimesinin anlamı, bir şeyin doğal halini bozmak, onu doğasından ve yerinden etmektir.³² Bazı müfessirler “fesâd” kelimesini, yağmur yağmaması, bitki ve verimin az olması gibi tabiatın doğal dengesinin bozulması şeklinde yorumlamışlardır.³³ Öyle anlaşılıyor ki, Yüce Allah asırlar öncesinden, insanoğluna tabiatta bozulma ve kirlenme meydana geleceği konusunda ipuçları vermek istemiştir. Kur’anî anlayışa göre, eğer insanoğlu doğaya hükmetme arzusunu yenemeyip çevrenin güzelliğini bozarsa, bu durumdan etkilenecek varlıklar arasında hem kendisi hem de dünya gemisinde birlikte yaşadığı her şey olacaktır.³⁴ Bu durum fiziksel çevre ile sosyal çevrenin birbirinden ayıramayacağını ortaya koymaktadır. Sözün özeti, kâinat belli bir düzende yaratılmış olup bu düzenin korunması ve geliştirilmesi sorumluluğu insana verilmiştir.³⁵

Son vahiy olan Kur’an’ın çevreyle ilgili bu talimatlarını ilk okuyan ve pratik hayatta uygulanabilirliğini gösteren Hz. Peygamber’in çevrecilikle olan ilişkisi günümüz açısından büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda çevreye onun zaviyesinden nasıl bakıldığı ve çevre sorunlarına pratiğe dönük nasıl çözümler sunulduğu konusunda ağırlıklı olarak durmak istiyoruz. Öncelikle belirtelim ki, Hz. Peygamber’in çevreyle ilişkisi olmadığını iddia etmek yanlış bir kanaattir.³⁶ Bu düşüncenin tam aksine Hz. Peygamber hayatı boyunca çevreyle ve onun korunmasıyla ilgilenmiştir. O’nun canlı varlıklara ve doğaya olan sevgisini, doğanın ve canlıların korunmasına ilişkin sözsöz öğretisi ve fiilen yaptığı şeylerin bütünü, kısacası çevreciliğini “ekolojik sünnet” olarak adlandırabiliriz.³⁷ İşte bu çalışma, ekolojik sünnet konusundaki söz ve davranışların

²⁷ A`râf, 7/56.

²⁸ Bakara, 2/222.

²⁹ A`râf, 7/31; Ayrıca bk. İsrâ, 17/27.

³⁰ Yıldırım, Zeki, “Kur’an ve Çevre Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:2012, sayı: 38, Erzurum 2012, s. 75.

³¹ Bakara, 2/205

³² Zemahşerî, Ebu’l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf*, thk. Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcut ve Şeyh Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü’l-Ubeykân, Riyad 1418/1998, I, 179.

³³ Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi’ Li Ahkâmi’l-Kur’an (Tefsiru’l-Kurtubi)*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Muessesetu’r-Risâle, Beyrut 1427/2006, XV, 442; krş. Beğavî, Hüseyin b. Mes’ûd, *Meâlimu’t-Tenzil (Tefsiru’l-Beğavi)*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Damiriyye, Süleyman Müslim el-Harş, Dâru’t-Taybe, Beyrut 1417/1997, VI, 274; Zemahşerî, *age*. V, 482.

³⁴ Rûm, 30/41

³⁵ Bu konuda geniş bilgi için bk. Kula, Naci, “Kur’an Işığında İnsan-Çevre ilişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:2000, c. IX, sayı:9, Bursa 2000, ss. 365–369.

³⁶ Sancaklı, Saffet, “Hz. Peygamber’in Çevrecilik Anlayışı”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2001, c.XIV, sayı:3–4, Ankara 2001, s. 405.

³⁷ Bayraktar, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 10; Bayraktar, Mehmet, *Asr-ı Saadet’te Çevre Bilinci*, (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslâm, Ed. Vecdi Akyüz), Beyan Yayınları, İstanbul 2006, IV, 252.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

değerlendirilmesini ve çevre dostu bir peygamberin çevrecilik anlayışını örnekler ışığında tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Hız. Peygamber'in Hadislerinde Çevreyle İlgili Genel İlkeler

İnsanın tabiatla ve diğer varlıklarla ilişkisi nasıl olmalıdır? Bu ilişki hangi ilkeler alınarak gerçekleştirilmelidir? Bu soruların cevapları, muhtemelen ya insanı mutlu edecek ya da birçok sorunla karşılaşacağı bir çevre oluşturmaya sebep olacaktır.³⁸ Bu açıdan Hız. Peygamber'in, insanın çevresiyle olan ilişkisinde hangi ilkelere dikkat çektiği merak konusudur.

Hız. Peygamber, bizlere asırlar öncesinden dünyamızı ve ekolojik dengesini korumak için hem sözlü uyarılarda hem de uygulamalarda bulunmuştur. Şüphesiz O'nun bu uyarı ve uygulamalarının kaynağı Kur'an-ı Kerim idi. Hadis kaynaklarına baktığımızda ise O'nun çevrenin kirletilmemesi, tahrip edilmemesi, yeşilin korunması ve geliştirilmesine dair doğrudan ve dolaylı olarak pek çok mesajı vardır. İnsanlık, kendi elleriyle sonunu hazırlamak istemiyorsa, çevre dostu bir peygamber olan Hız. Muhammed'in bu ilkelerine müracaat etmek zorundadır. Çöllere oldukça yakın bir muhitte yaşayan çevre dostu bir peygamberin "çevre anlayışını" bilmemiz, muhakkak ki özellikle günümüzde dünyanın gündeminde ilk sıralarda yer alan çevre sorununa karşı duyarlı olabilmemize katkı sağlayacaktır.

a. Hız. Peygamber'in Fizikî Çevreye Bakışı:

Hız. Peygamber'in fiziksel çevreye bakış açısındaki en temel ilke, çevrenin insana emanet olarak verildiği bilincine sahip olmaktır. Bu bakımdan Yüce Allah'ın hiçbir şeyi amaçsız yaratmadığı³⁹ düsturunu iyi bilen Hız. Peygamber'in çevreye yaklaşımının odağını, tabiatın insana emanet olarak verildiği fikri oluşturmuştur.⁴⁰ Şüphesiz O'nun çevrecilik anlayışı önce varlığı, tabiatı ve ondaki dengeleri tanımakla başlamıştır. O, doğadaki her şeyin yaşama yani varlığını devam ettirme hakkına sahip olduğunu söylemektedir. Nitekim bir hadisinde, "*Herhangi birinizin elinde bir hurma fidanı varken kıyamet kopacak olsa, onu derhal diksin*"⁴¹ buyurmaktadır. Hız. Peygamber'in kıyametin kopma anında neden böyle bir eylemi gerekli gördüğüne dair şu cümleler oldukça dikkat çekicidir: "*İslam imanına göre, kâinatta mevcut bulunan her bir varlık, canlı olsun cansız olsun, ancak kendi varlığından gelen -başka bir varlığa bağımlı olarak değil- var olma, varlığını koruma ve sürdürme hakkına sahiptir. Bu hakka hiç kimse meşru bir sebep olmaksızın müdahale etme yetkisine haiz değildir. Ancak bu sebeptendir ki, insanlar kıyamet esnasında bile olsun, ellerindeki fidanı dikmek zorunda tutulmuşlardır. Fidan henüz hayattadır. Bu durumda insana düşen bu sorumluluğu hissedip bütün imkânlarını kullanarak ve hatta sınırlarını zorlayarak bu fidanın hayatta kalması için elinden geleni yapmaktır.*"⁴² Ayrıca bu hadis, bir Müslüman'a her ne şart altında olursa olsun doğadan faydalanamayacak olsa bile onun gelişmesine katkıda bulunmaya gayret göstermesi gerektiğini öğütlemektedir.

Hız. Peygamber'in çevreye bakışındaki bir diğer ilke sevgi boyutudur. O (sav), bir insanın çevresine karşı uyumlu olabilmesi için, çevresiyle sevgi bağı kurmasını istemiştir. Nitekim Hız.

³⁸ Kula, *agm.* s. 362.

³⁹ Mü'minûn, 23/115.

⁴⁰ Bedir, Murteza, *Sünnet Hız. Peygamber'in Evrensel Mesajı*, İSAM Yayınları, İstanbul 2008, s. 151.

⁴¹ Tayâlisî, Ebû Davud Suleyman b. Davud, *el-Musned*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts., s. 275; Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abdurrahman el-Keşşî, *Müsnedü Abd b. Humeyd*, thk. Subhî el-Bedrî es-Samarrâî, Mahmud Muhammed es-Sa'îdî, Mektebetu's-Sünne, Kahire 1408/1998, s. 366; İbn Hanbel, *age.* III, 191.

⁴² Daryal, Ali Murat, "Maddenin Var Olma Hakkı: Çevre Kirlenmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:1997, sayı:13-15, İstanbul 1997, s. 139.

Peygamber, Uhud Dağı'na duyduğu sevgiyi, “Uhud, bir dağdır. O, bizi sever, biz de onu severiz”⁴³ diye ifade ederek, tabiatı sevme konusunda kendisinin örnek alınmasına vurgu yapmıştır. Ayrıca O, bu sözüyle, her canlıda olduğu gibi doğanın da hem çevresinden etkilendiğine hem de çevresini etkileyebildiğine işaret etmiştir. Bu hadise göre doğayla barışık yaşayabilmenin yolu, doğayı sevmekten geçer. Muhakkak ki seven sevdiğine ilgili, saygılı ve duyarlı davranır. Nitekim Hz. Peygamber'in ağaç, bitki, toprak ve hayvanlar hakkındaki söz ve davranışları, O'nun tabiata karşı beslediği sevginin göstergeleridir.

Şüphesiz Hz. Peygamber'in çevrenin en önemli unsurlarından birisi olan hayvanlara yönelik söz ve uygulamaları, bir taraftan tabiattaki ekolojik dengeyi korumaya öte taraftan onların hayat hakkını desteklemeye matuftur. Nitekim O (sav), ordunun başında Mekke'ye doğru ilerlerken, yolları üzerinde yeni doğmuş yavrularını emziren bir köpek görünce sahâbîlerden birini çağırır ve süt emen hayvanların önünde durmasını ve onları atlardan korumasını istemiştir. Bu tedbire ilaveten Hz. Peygamber, onlara zarar verilmesin diye ordunun yolunu da biraz değiştirmiştir.⁴⁴ Kur'an'ın Yüce Allah'ın varlığına delil olarak sunduğu hayvanların⁴⁵ Hz. Peygamber tarafından koruma altına alındığının bir diğer delili de karıncalarla ilgilidir. Bir yolculukta Hz. Peygamber'in ortamdaki uzaklaştığı bir esnada sahâbenin buldukları bir karınca yuvasındaki karıncaları yaktıklarını görünce, kızmış ve “ateşle cezalandırmak, ateşin yaratıcısından başka hiçbir kimse için uygun değildir” buyurarak onları uyarmıştır.⁴⁶ Bir diğer rivâyette ise yerdeki ve ağaçlardaki karınca yuvalarını ateşe veren bir kişiye, derhal ateşi söndürmesini emretmiştir.⁴⁷ Yine O (sav), bir kuş yuvasındaki yavruları rahatsız eden sahâbîleri de aynı üslupla eleştirmiştir.⁴⁸ Bu meyanda Hz. Peygamber'den rivayet edilen benzer bir hadiste, karınca yuvasını yaktıran bir peygamberin ilahi itapla eleştirildiği de ifade edilmiştir.⁴⁹

b. Hz. Peygamber'in Hadislerinde Çevrenin Kullanımı:

Hz. Peygamber, çevre unsurlarının hoyratça kullanılmasını yasaklayarak tabiatın korunmasına önem vermiştir. “Yiyin, için, fakat israf etmeyin. Allah israf edenleri sevmez”⁵⁰ ayetini rehber edinin hayatında içselleştiren Hz. Peygamber, boy abdesti alırken üç buçuk-dört litre civarında su kullanacak⁵¹ ve ümmetine yemek kaplarında artık ve çöpe gidecek hiçbir kırıntı bırakmalarını tavsiye edecektir.⁵² Çevre unsurlarını israf etmeden kullanma konusu, çevre dostu bir peygamberin hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim O, bir defasında sahabeden Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın yanından geçerken abdest almasını görünce ona ‘Bu israf nedir?’ diye çıkmıştır. O da ‘abdestte israf olur mu?’ deyince, Hz. Peygamber, ‘Evet, akan bir nehir üzerinde olsan bile’⁵³ buyurmuştur. Dolayısıyla bir Müslüman bolluk halinde bile olsa orta yolu tutmalı ve israftan

⁴³ Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, Medine, 10, 20; Buhârî, Zekât, 54; Cihad, 71, 74; Enbiya, 10; Et'ime, 28; İ'tisam, 16; Muslim, Hac, 462, 503-504; İbn Mâce, Menasık, 104; İbn Hanbel, *age.* II, 337, 387; III, 140, 149, 159, 240, 243; V, 425.

⁴⁴ Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1404/1984, II, 804.

⁴⁵ Ğâşiye, 88/17.

⁴⁶ Ebû Davud, Cihad, 112; Edeb, 163, 164.

⁴⁷ Heysemî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407, IV, 41.

⁴⁸ Ebû Davud, Cihad, 112; Edeb, 163, 164.

⁴⁹ Ebû Davud, Edeb, 163, 164.

⁵⁰ A'râf, 7/55; Ayrıca bk. İsrâ, 17/27.

⁵¹ Buhârî, Vudû, 47; Muslim, Hayz, 51-53; Ebû Davud, Tahâret, 44; Tirmizî, Tahâret, 42; İbn Mâce, Tahâret, 1; Nesâî, Miyâh, 13; Darimî, Vudû, 23; İbn Hanbel, *age.* III, 179, 303; V, 222; VI, 121, 133, 219, 249, 280.

⁵² Buhârî, Et'ime, 52; Muslim, Eşribe, 133-137; Ebû Davud, Et'ime, 51; Tirmizî, Et'ime, 10; İbn Mâce, Et'ime, 9; Darimî, Et'ime, 5-6; İbn Hanbel, *age.* I, 221, 293, 346, 270; II, 341, 415; III, 301, 331, 366.

⁵³ İbn Mâce, Tahâret, 48; İbn Hanbel, *age.* II, 221.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

sakınmalıdır.⁵⁴ Ayrıca Hz. Peygamber'in 'abdest alınırken' suyun tasarruflu kullanılmasını istemesini, O'nun (sav) tabiat karşısında daha sorumlu, hareket ve davranışlarında daha kontrollü bireyler yetiştirmeye yönelik gayreti olarak yorumlayabiliriz.⁵⁵

Abdest alırken şeytanın vesvesesine tabi olunmaması gerektiğine dair şu hadis de israftan kaçınma konusunda zikredeceğimiz önemli rivayetlerden birisidir: "Abdest için Velehân denilen bir şeytan vardır. Onun vereceği vesveseden sakının."⁵⁶ Bu hadiste geçen Velehân kelimesi, heva ile aklın gitmesi ve hayrete düşme manasına gelmektedir.⁵⁷ Bir yoruma göre abdest alırken kişiye vesvese vererek haddinden fazla su kullandırdığı için şeytana böyle bir ad verilmiştir.⁵⁸

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, suyun abdest alırken israf edilmemesi konusunda çok açık ve net mesajlar vermektedir. O'nun (sav) israf konusundaki bu yaklaşımı, bugün insanlığın karşı karşıya kaldığı çevre sorunlarını büyük ölçüde çözecek niteliktedir. Şüphesiz israf, insanoğlunu sahip olduğu sorumluluğa yabancılaştırıp, birtakım vazifelerine karşı körleştirmektedir.⁵⁹ Netice itibarıyla bugün hayatîyetin beşiği olan yer ve gök ortamını kirleten en mühim etkenin israf, yani ihtiyaçtan fazla, zevk, sefa, gösteriş, itibar gibi nefsanî duyguların tatmini için yapılan tüketim olduğu iyice anlaşılmaya başlanmıştır. Daha çok tüketen daha çok atık madde çıkarmakta ve daha çok kirletmektedir. Yine çok tüketenler, tabiatın yenilenmez ve geri dönmez imkânlarını azaltıp gelecek nesillerin istihkakını da israf etmektedirler.⁶⁰

Hz. Peygamber'e göre doğanın her yeri mescittir. O, "yeryüzü bana mescit ve temiz(leyici) kılınmıştır"⁶¹ buyururken bu gerçeği dile getirmiştir. Yeryüzünün mescit kılınmasının bir şartı vardır ki o da temizliktir. Çünkü ibadet edilecek yerin temiz olması gerekir. Temiz olmayan yerde ibadet yapılmaz. İşte bu anlayış, Müslümanları çevrelerini temiz tutmaya teşvik etmektedir.⁶² Kur'an-ı Kerim'in ilk inen ayetlerinde temizliğin zikredilmesi,⁶³ Kuddûs olan Yüce Allah'ın temizliğe verdiği önemi vurgulamaktadır. Klasik hadis kaynaklarımızın ya ilk ya da ikinci bölümlerinin temizlik (tahâret) konusuna tahsis edilmesi, çevre bilinci ve sağlığına ait duyarlılığın bir sonucudur.⁶⁴

Temizliği imanın yarısı olarak nitelendiren Hz. Peygamber, insanın yakın ve uzak çevresini temiz tutmasıyla ilgili birçok söz söylemiştir. Nitekim insanların ortak kullanım alanlarının ve yollarının kirletilmesini lanetin bir gerekçesi olarak nitelendirmiştir.⁶⁵ Bir diğer hadislerinde, Yüce Allah'ın temiz olduğunu ve temiz olan şeyleri sevdiğini dile getirdikten sonra: "Siz de evlerinizin avlularını ve bulunduğunuz sahayı temiz tutunuz. Evlerinin iç avlularında çöpler biriktiren

⁵⁴ Demir, Recep, "Doyumsuz Tüketim Arzusu ve Çevre Sorununa Kur'an Çerçevesinde Bakış", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2012, c.I, sayı:4, Karabük 2012, s. 7.

⁵⁵ Daryal, *agm.* s. 135.

⁵⁶ Tirmizî, Tahâret, 43; İbn Mâce, Tahâret, 48; İbn Hanbel, *age.* V, 136.

⁵⁷ İbn Manzûr, *age.* XIII, s. 561; Firûzâbâdi, *age.* s. 1256.

⁵⁸ Sindî, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdulhadi, *Süneni İbn Mâce bi Şerhi's-Sindî*, thk. Halil Memûn Şihâ, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1416/1996, I, 252.

⁵⁹ Abdul-Matin, İbrahim, *Çevreci ve Dindar*, çev. İhsan Durdu, Ufuk Yayınları, İstanbul 2013, s. 48.

⁶⁰ Cânan, *age.* s. 27.

⁶¹ Buharî, Teyemmüm, 1; Salat, 56; Muslim, Mesâcid, 3-5.

⁶² Fersahoğlu, *age.* s. 229.

⁶³ Müddesir, 74/4.

⁶⁴ Klasik hadis kaynaklarımızda temizlikle ilgili hadislerin sadece "Tahâret" bölümlerinde zikredilmesi, konunun ibadet merkezli anlaşılmasına vesile olmuş olabilir. Ancak Talat Sakallı, konunun böylesi dar çerçevede alınmasını eleştirerek, hadislere daha geniş bir perspektiften bakılması gerektiğini önermektedir. bk. Sakallı, Talat, "Bilinç Kirlenmesi veya Çevre Kirliliğinin Zihni Temelindeki Aşınma", *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu (15-16 Mayıs 2008)*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2008, I, 190.

⁶⁵ Muslim, Tahâret, 68; İbn Hanbel, *age.* III, 372.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

*Yahudilere benzemeyin*⁶⁶ buyurmuştur. Bu ifadeye göre Hz. Peygamber, ümmetini çevre temizliği konusunda diğer kavimlerden farklı davranmaya davet etmektedir. Nitekim bu farklılaşma, onlara hem çevreye karşı duyarlı olma hem de çevre sağlığına önem verme duygusunu kazandıracaktır.

Temizlik, gerek Kur'an'da ve gerekse hadislerde Allah sevgisinin ölçüsü, ibadetlerin ön şartı olarak vasıflandırılmıştır. Dolayısıyla bir Müslüman, eğer Allah sevgisinden mahrum kalmak istemiyorsa elindeki yiyecek atığını yere atarken "ne yaptığını" sorgulamalıdır. Zira ev ve çevrelerinin temizliğinin ihmal edilmesi, etrafa kötü kokuların yayılmasına sebep olabileceği gibi birçok hastalığa da davetiye çıkarabilir.

Hz. Peygamber, çevrenin kirletilmemesi konusunda da çok duyarlı ve titiz davranmıştır. Yere gömülme-yen tükürüğü ümmetinin kötü amellerinden sayması,⁶⁷ bu hassasiyetinin bir göstergesidir. Bazı insanlar çoğu zaman yediği çekirdek kabuğunu veya içtiği bir meyve suyu kutusunu yollara atmaktan utanç duymamaktadır. Şüphesiz bu davranış, hem Peygamberî öğretiyeye hem de çevreye karşı sorumsuz ve duyarsız kalmanın bir sonucudur.

Çevreyle dostane ilişkileri tesis eden değerlerden bir tanesi de hayatın temel kaynağı olan suların temiz tutulması meselesidir. Su, bütün canlıların hayat kaynağıdır⁶⁸ ve onun yerine kullanabileceğimiz bir alternatif madde de yoktur. Bu durumda belki de susuzluk ve suların kirliliği problemi, gelecek yüzyılların en tehlikeli çevre felaketleri listesinin başında yer alacaktır. İnsan, yaşamını sürdürebilmesi için temiz suya muhtaçtır. İnsan gıdasız birkaç hafta yaşayabilmesine rağmen, susuz ancak birkaç gün yaşayabilir.⁶⁹ Gelişmekte olan ülkelerde her yıl 5 yaşından küçük 14 milyon çocuk sağlıksız içme suyu, yetersiz hijyen, çevre kirliliği, yaygın hastalıklar ve beslenme yetersizliği sonucu ölmektedir.⁷⁰ Hz. Peygamber, içme sularının korunması ile ilgili tedbirler almış ve suyun temizliği hususunda pek çok talimatlarda bulunmuştur. Bazı hadis kaynakları bu talimatları müstakil bir bölüm halinde ayrıntılı olarak ele almıştır.⁷¹

Su, temizlik aracıdır. Temiz olmayan ise temizleyemez. Dolayısıyla su, temiz kalmayı hak eden bir nimettir.⁷² Bu itibarla Hz. Peygamber, su alınan kuyuların pislikten korunmasını ve hayvan ağlarının içme suyu kuyularına yaklaşık 35 metreden daha yakın olmamasını emretmiştir.⁷³ Ayrıca O, su kaynaklarına⁷⁴ ve nehir kenarlarına⁷⁵ büyük abdest bozmayı; akan⁷⁶ ve durgun sulara⁷⁷ küçük abdest bozmayı yasaklamıştır. Bu yasakların hikmeti, idrar vasıtasıyla suya bulaşabilecek parazit, mikrop ve bakterilerin menfi zararlarından korunmak olmalıdır. Ayrıca bu yasaklar, 14 küsur asır öncesinin kirleticilerine karşı alınmış tedbirlerdir. Bugün itibariyle nehirler, dereler, denizler ve içme suları, sanayi ve ev atıkları sebebiyle farklı şekillerde kirletilmektedir. Nebvî yasağın evrensel boyutta yorumlanması sonucunda onlara karşı alacağımız tedbirler de farklı

⁶⁶ Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî, *el-Musned*, thk. Mahfuzu'r-Rahman Zeynullah, Müessesetu 'Ulumi'l-Kur'an, Beyrut 1409, III, 320; Tirmizî, Edeb, 41.

⁶⁷ Muslim, Mesâcid, 57.

⁶⁸ Bk. Enbiya, 21/30.

⁶⁹ Haşin, *age*. s. 170.

⁷⁰ Güler, Çağatay; Çobanoğlu, Zakir, *Çocuk ve Çevre*, Çevre Sağlığı Temel Kaynak Dizisi, No: 23, Ankara 1994, s. 11.

⁷¹ Mesela bk. Nesâî, Miyah, 1-13.

⁷² Köse, Saffet, "Suyun Kullanımı ve Su Kaynaklarının Korunması Hususunda Kur'an ve Sünnet Bağlamında Bir Yaklaşım", *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu (15-16 Mayıs 2008)*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008, I, 151.

⁷³ Armağan, *age*. s. 26.

⁷⁴ Ebû Davud, Tahâret, 14; İbn Mâce, Tahâret, 21.

⁷⁵ Taberânî, Ebu'l-Kasım Suleyman b. Ahmed b. Eyyüb, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emrir, el-Mektebül-İslâmî, Beyrut 1405/1985, III, 36.

⁷⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, II, 208.

⁷⁷ Muslim, Tahâret, 94-96; Tirmizî, Tahâret, 51; İbn Mâce, Tahâret, 25; İbn Hanbel, *age*. II, 288, 532; III, 341, 350.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

olmalıdır. Her şeyden önemlisi bu gibi durumların da Hz. Peygamber'in ikaz ve uyarıları kapsamına girdiği unutulmamalıdır.

Bunlara ilaveten Hz. Peygamber, ümmetine çevre temizliği konusunda gelip geçilen yollara abdest bozmamalarını⁷⁸ ve gelip geçenleri rahatsız edecek maddeleri yoldan uzaklaştırmalarını⁷⁹ tavsiye etmiştir. Şüphesiz günümüzde, bu tavsiyelerde zikredilen “*gelip geçenleri rahatsız edecek maddeleri yoldan uzaklaştırmak*” şeklindeki ifade daha geniş kapsamda yorumlanmalıdır. Bu açıdan söz konusu ifade, yerlere sigara izmariti atmaktan her türlü çöpe ve kaçak kömür dumanından zehirli kimyasal atıklara kadar çevreye zarar veren her şeyi kapsamaktadır. Dolayısıyla temizlik, sadece yakın çevrenin kirletilmemesi demek değil, bilakis karasıyla, deniziyle ve havasıyla bütün tabiatın temiz ve pak tutulması demektir. Günümüzde piknik ve mesire alanları, konserve kutuları, pet ve cam şişeler, yiyecek artıkları vs. sebebiyle kirletilmektedir. Yeşil doğamız, masmavi deniz ve gökyüzümüz sürekli bir şekilde nükleer ve petrol sızıntılarından dolayı kirlenmektedir. Bütün bu kirliliklerle nasıl yaşayacağımızı düşündüğümüzde, Yüce Allah'ın en ideal insan olarak vasıflandırdığı Hz. Muhammed'in çevre sağlığıyla ilgili bu öğütlerinin kıymetini daha iyi anlamaktayız. Ayrıca her kurban bayramında basın yayın organlarında kurban kesimine uygun olmayan yerlerde yapılan uygulamaların görüntülerine şahit olmaktadır. Müslümanlar olarak bu konuda halimiz pek iç açıcı görünmemektedir. Oysa şehrin her köşesinde çevre sağlığını tehdit edecek tarzda kurban kesilmemesi gerektiğini uygulamalarıyla gösteren çevre dostu bir Peygamber'i örnek alsaydık, problemi çoktan çözüme kavuşturmuş olurduk. Zira O, kurbanını şehrin içinde ötede beride değil, hayvan kesim yerlerinde (Menhar, Mezbahe ve Musallâ) kesmiştir.⁸⁰ Sanki Hz. Peygamber, bu uygulamaları ile asırlar öncesinden çevre kirliliğine dikkatlerimizi çekmiş ve çevreye duyarlı olma konusunda bizleri uyarmıştır. Artık insan ve çevre arasındaki uyumun günbegün açıldığı ve çevre krizlerinin gittikçe derinleştiği bugünlerde, O'nun bu uygulamalarını örnek almanın zamanı gelmiştir. Unutmayalım ki Hz. Peygamber, bugün yaşamış olsaydı bizim daha sağlıklı ve daha temiz bir dünyada yaşamamızı arzu ederdi.

Sonuç olarak Hz. Peygamber, çevreye kendisine bırakılan bir emanet düşüncesiyle yaklaşmıştır. Emanete hıyanetlik etmemeyi şiar edinen çevre dostu Hz. Muhammed, çevre ve unsurlarının kullanımında israf etmemeyi ilke olarak benimsemiştir. Buna ilaveten çevrenin hem kullanımında hem de kullanım sonrasında temizliğe özen gösterdiği tarihi bir gerçekliktir.

H. Peygamber'in Çevre Düzeniyle İlgili Bazı Tavsiyeleri

Çevrenin herkes tarafından ortak kullanılan mekânları vardır. Burada kastettiğimiz yerler, herkesin müşterek kullandığı yollar, parklar, piknik yerleri, tuvaletler, okullar ve camilerdir. Planlı bir şehir, yolları, binaları, okulları, camileri, park alanları ve yeşil alanlarıyla tam bir yerleşke görünümündedir. Hadislerde bugünkü şehirlerin çevre sorunlarını ortadan kaldıracak bazı uyarılara rastlamak mümkündür. Hz. Peygamber'den gelen bazı rivayetlerde şehircilik anlayışı konusunda vurgu yapılan hususlardan birisi, yolların geniş tutulmasıdır. O, bu konuda şöyle buyurmuştur: “*Eğer yol konusunda ihtilaf ederseniz, onu yedi zira' genişliğinde yapınız.*”⁸¹ Her ne kadar Allah Resulünün bu teklifi, tarla, bağ ve bahçeler arasındaki yol genişliğiyle alakalı olsa da bu rivayetten hareketle onun şehir yolları konusunda daha geniş yollar teklifinde bulunabileceğini çıkarmamız mümkündür.⁸² Öte yandan Hz. Peygamber'in yoldan eziyet verici şeyleri kaldırmanın sadaka olduğunu,⁸³ bir rivayete göre bu davranışı ümmetinin güzel amellerinden saydığını,⁸⁴ hiçbir

⁷⁸ Muslim, Tahâret, 68; Ebû Davud, Tahâret, 14; İbn Mâce, Tahâret, 21; İbn Hanbel, *age.* II, 372.

⁷⁹ Buharî, Mezâlim, 24; Cihad, 128; Muslim, Zekât, 56.

⁸⁰ Buharî, Edâhî, 6; Ebû Davud, Edâhî, 8–9; İbn Mâce, Edâhî, 17; Nesâî, Dahâyâ, 3; İbn Hanbel, *age.* I, 98.

⁸¹ Buharî, Mezâlim, 29; Muslim, Musâkât, 143.

⁸² Dartma, *age.* s. 26.

⁸³ Muslim, İmare, 164; Ebû Davud, Tadavvu, 12.

⁸⁴ Muslim, Mesâcid, 57.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

hayır yapmamış olan bir adamın yola uzanmış ağacın dikenli dalını kesip atmasını Yüce Allah'ın karşılıksız bırakmayacağını⁸⁵ belirten hadislerini “yol güvenliği” bağlamında değerlendirmek mümkündür. Yol, kullananlara dönük ortak bir haktır. Herkes yoldan faydalanmada eşit noktadır. Dolayısıyla yolu kullanan herkes birbirlerinin hakkına saygılı olmalıdır. Günümüzde parketme kurallarına uymayıp trafiği aksatan ve otomobilini gelişi güzel parkettiği için yangına müdahale etmek üzere giden itfaiyenin yolunu engelleyen sürücüler, son derece acı ve tehlikeli sonuçlara neden olmaktadır. Kanaatimizce Hz. Peygamber'in yol konusundaki bu ve benzeri tavsiyeleri, Müslümanlara yol emniyeti ve trafik kuralları bağlamında güvenli davranış ve alışkanlıklar kazandıracak niteliktedir.⁸⁶ Ayrıca Hz. Peygamber, yoldan gelip geçenleri rahatsız edeceği için ana yol kenarlarında ve kaldırımlarda oturulmasını da yasaklamıştır.⁸⁷ Nitekim bazı yörelerimizde âdet haline gelen böylesi davranışlar, maalesef yoldan geçen bayanları huzursuz etmektedir.

Çevre düzeni ile ilgili zikredebileceğimiz diğer bir husus, evlerin inşaatı meselesidir. Hz. Peygamber, insanların kıyamet gününde dünyada yaptıkları her işten dolayı hesaba çekileceğini bildirmiştir.⁸⁸ İnşaatlarını uygun yerlere ve uygun tarzlarda yapılmaması, kıyamet gününde hesap verilecek konulardan birisi olacaktır. Dolayısıyla Müslümanların deprem öncesi yapmaları gerekenleri öteleyip, meseleyi ilahî takdire havale etmeleri yanlış bir davranıştır. Hz. Peygamber, Yüce Allah'ın işimizi, amelimizi, görevimizi sağlam ve iyi yapmamızdan hoşnut olacağını bildirmektedir.⁸⁹ Bu hoşnutluk ancak evleri inşa ederken coğrafyanın jeolojik yapısı dikkate alındığında, gerekli zemin etütleri yapıldığında, kaliteli beton ve uygun demir kullanıldığında kazanılabilir. Bir rivayete göre Hz. Peygamber'in kötü evi tarif ederken, evin bulunduğu arsanın jeolojik yapısının bozuk olmasına dikkat çekmesi oldukça manidardır.⁹⁰

Hz. Peygamber, evlerin geniş olmasını insanların mutluluk kaynağı, buna mukabil dar olmasını ise huzursuzluk sebebi olarak vasıflandırmıştır.⁹¹ Bir diğer hadisinde ise geniş meclisleri övmüş ve en hayırlı meclisler olarak nitelendirmiştir.⁹² Bugün insanların ev alırken ve kiralarken öncelikle geniş olmalarına dikkat ettiklerine şahit olmaktayız. Hatta küçük ve dar ev kiralayan eşlerin arasında huzursuzlukların çıkması, bizi bu hadisin hikmetini daha iyi anlamaya yönlendirmektedir. Hz. Peygamber, bir taraftan evlerin geniş olmasını tavsiye ederken diğer taraftan ihtiyaç fazlası bina yapılmasını ise hoş görmemiştir.⁹³ Evlerle ilgili bir diğer nebevî öğretide binaların yüksekliğiyle alakalıdır. Hz. Peygamber, Müslümanları inşa edecekleri binanın boyunu, komşusunun binasından daha yüksek yapmama konusunda uyarılmaktadır.⁹⁴ Aslında O, bu uyarıyı rüzgârın engellenmemesi ve binalar arasında hava akımının sağlanması için yapmıştır. Buradaki “rüzgâr” sözcüğünün kapsamını genişlettiğimizde, hadisten komşunun manzarası ve güneşini engellemeyecek tarzda evler inşa edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

⁸⁵ Ebû Davud, Edeb, 160.

⁸⁶ Çevre bağlamında yol hakkı konusunda geniş bilgi için bk. Aydın, Muhammed, “Kur'an ve Sünnete Göre İnsanların Bozgunculuklarının Çevreye Etkileri”, *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu (15-16 Mayıs 2008)*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2008, I, ss. 196-201.

⁸⁷ Abdurrazzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1403/1983, V, 160; İbn Mâce, 33 Edeb, 47.

⁸⁸ Tirmizî, Sıfatu'l-Kıyâme, 1.

⁸⁹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, I, 275.

⁹⁰ Heysemî, *age*, V, 105.

⁹¹ Tayâlisî, *age*, s. 29; İbn Hanbel, *age*, I, 168; III, 407; Taberânî, Ebu'l-Kasım Suleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecid es-Selefi, Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, Musul 1404/1983, I, 146; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, IV, 62.

⁹² Ebû Davud, Edeb, 12; İbn Hanbel, *age*, III, 18, 69; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, I, 255.

⁹³ Ebû Davud, Edeb, 157.

⁹⁴ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XIX, 419.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

Hz. Peygamber'in Toprakla İlgili Tavsiyeleri

Tabiatla iç içe yaşayan Hz. Peygamber, çocukların yetişmesi için toprakla oynamalarının faydalı olduğunu söylemiştir.⁹⁵ Toprak, hem özümüzü oluşturması hem temizleyicilik vasfı ve hem de gelişimimize katkıda bulunması bakımından tabii dengesini muhafaza etmemiz gereken çevre unsurlarından birisidir. Allah Resulü, hiçbir kimseye ait olmayan toprakların işlenmesi halinde arazilerin imâr eden kişilere verilmesi⁹⁶ gerektiğini belirterek, kullanılmayan toprakların verimli hale dönüştürülmesini sağlamıştır. Bazı rivayetlerde ise toprak sahiplerinin arazilerini boş bırakmamaları gerektiği ve hatta arazilerini ekme gücü yetmeyen kimselerin bile kira bedeli almadan topraklarını işletmeleri⁹⁷ teşvik edilmiştir. Şüphesiz bu beyanlar, toprağın her durumda faydalı olacak şekilde değerlendirilmesini öngörmektedir.⁹⁸ Bu münasebetle şimdi de toprağa bağlı olarak çevre ve sağlık açısından önemli faydalar sağlayan ağaç dikimi, orman ve milli park oluşturma konularında Müslümanların zihniyet dönüşümünü sağlayabilecek Nebevî söz ve uygulamalardan bahsedelim.

a- Ağaç Dikmeye Teşvik

Çevre sağlığı açısından ağaçların önemi büyüktür. Hava, su ve toprakla ilgili pek çok konu ağaçla yakından ilgilidir. Havanın zararlı gazlardan temizlenmesi, toprak kaymalarının ve sellerin önlenmesi ağaçların varlığına bağlıdır. Kur'an'da ağaç Allah'ın büyük nimetlerinden biri olarak zikredilmekte⁹⁹ ve çeşitli vesilelerle gökten suyun indirilerek toprağın yeşilliklerle canlandırıldığı ifade edilmektedir.¹⁰⁰ Kur'an'ın cennetle ilgili tasvirlerinde, onun ağaçlı olduğu vurgulanmaktadır.¹⁰¹ Kur'an'daki bu tasvirler, sanki mü'minlerin üzerinde yaşadıkları vatanı, ahiret cennetlerine benzetmeleri için zikredilmiştir.¹⁰²

Çevrenin yeşillendirilmesi ve ağaçlandırılmasını teşvik eden pek çok hadis, bize ekolojik sünnet hakkında malumat sağlamaktadır. Her fırsatta ashâbını ağaç dikmeye ve çevreyi imar etmeye teşvik eden Hz. Peygamber'in birçok hadisi çağları aşan mesajlar içermektedir.¹⁰³ Öyle anlaşılıyor ki Hz. Peygamber, Müslümanları ağaç dikmeye teşvik için bu fiile ibadet boyutu

⁹⁵ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, VI, 140.

⁹⁶ Malik b. Enes, *Ekdiye*, 26–27; Buharî, *Hars*, 15; Ebû Davud, *Harâc*, 37; Tirmizî, *Ahkâm*, 38; Darimî, *Buyu'*, 65; İbn Hanbel, *age*, III, 303–304, 327–328, 356, 363, 381.

⁹⁷ Buharî, *Hars*, 18; Hibe, 35; Muslim, *Buyu'*, 87–98.

⁹⁸ Dartma, *age*, s. 38.

⁹⁹ *Şuarâ*, 26/132–134; Kur'an'da ağaçla ilgili birçok ayet vardır. Ağaçla ilgili ayetler, ilk sûrelerden son sûrelere kadar Kur'an'ın her tarafında dengeli bir şekilde serpiştirilmiştir. Bu durumu İbrahim Cânan şöyle izah etmiştir: “ Pek sık olan bu hatırlatmalar Kur'an-ı Kerim'i anlayarak okuyan bir kimsenin zihninde ağaç imajını her an canlı tutar. Böylece ağacın içtimâî ve medenî hayattaki ehemmiyetini canlı ve cazip bir şekilde görüp, anlayan mü'min ağaç dikimine büyük bir şevk ve ihtiyaç duyar.” bk. Cânan, *age*, s. 52.

¹⁰⁰ *Secde*, 32/27; *Fâtır*, 35/27; *Nebe*, 78 /14–16

¹⁰¹ *Ra'd*, 13/35.

¹⁰² Bu konuda geniş bilgi için bk. Cânan, *age*, ss. 52–62.

¹⁰³ Bunlardan bazıları şunlardır:

1. “Bir Müslüman ağaç diker de bunun meyvesinden bir insan, bir yabani hayvan, kuş yahut başka bir canlı yerse, muhakkak o yenilen şey onun için bir sadaka hükmüne geçer” bk. Buharî, *Hars*, 1; Hibe, 35; Muslim, *Musâkât*, 7–12.
2. “Bir kimse bir ağaç dikse o ağaç meyve verdikçe, sevabı ağacı dikene yazılır” bk. İbn Hanbel, *age*, V, 415; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, IV, 148.
3. “Her kim boş, kuru ve çorak bir yeri ihya edecek olursa, bu amelinden dolayı Allah tarafından ücretlendirilir. İnsan ve hayvan ondan faydalanınca orayı ihya edene sadaka yazılır” bk. Darimî, *Buyu'*, 65; İbn Hanbel, *age*, III, 313, 327, 338, 356, 381.
4. “Her kim, zulme ve tecavüze yer vermeden bir dikimde bulunacak olsa, bu diktiği şeyden Allah'ın herhangi bir mahlûku faydalandığı müddetçe bu, kendisi için kesintisiz devam eden manevi gelir kaynağı olur” bk. İbn Hanbel, *age*, III, 438.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

kazandırmıştır. O'na göre dikilen ağaçlardan insan veya diğer varlıklardan herhangi birinin yararlanması halinde, ağaç sahibi sevap kazanacaktır.¹⁰⁴

Çevre dostu bir peygamberin uygulamalarında çevrecilik, sadece çevreye zarar vermeyi engellemeye çalışmak değildir. Çevreyi imar etmek ve güzelleştirmek de çevrecilik anlayışının bir gereğidir. Medine'ye göç ettikten sonra Hz. Peygamber, ağaç dikimini teşvik etmiş ve yeşil bakımından fakir olan çevre dokusunu değiştirme adına ağaçlandırma faaliyetlerine katılmıştır. O, hürriyetini elde edebilmesi için üç yüz veya beş yüz fidan dikmek zorunda kalan Selmân-ı Fârisî'ye ağaçları açılan çukurlara yerleştirmek suretiyle yardımcı olmuştur.¹⁰⁵

Sahabenin çevre ve ağaç dikme konularında gösterdiği titizliğin diğer ilginç bir örneğine ise Hz. Ömer'de rastlıyoruz. Umâre b. Huzeyme şahit olduğu şöyle bir örnek davranışı naklediyor: 'Hz. Ömer'in babamla yaptığı şu konuşmayı işittim. O, babama soruyordu: 'Tarlana ağaç dikmekten seni alıkoyan nedir?'. Babam: 'Ben çok yaşlanmış bir kimseyim, belki de yarın öleceğim' diye cevap verince, Hz. Ömer: 'Sana emrediyorum, oraya mutlaka ağaç dikeceksin' dedi. Hz. Ömer'in, babamı gayrete getirmek için, onunla birlikte elleriyle ağaç diktiğini gördüm.'¹⁰⁶ Bu konuda bir örnek de Hz. Osman'la ilgilidir. Abdurrahman b. Abdullah anlatıyor: "Hz. Osman geç vakitlerde ağaç dikmekte iken bir adam yanına gelmişti. Onu ağaç dikmekle meşgul görünce: 'Ey Müminlerin Emiri! Bu vakitte de mi dikiyorsun?' diye sordu. Hz. Osman ise ona 'Bana uğradığın vakit beni, böyle hayırlı bir iş yaparken yakalaman, bana, beni bozgunculardan biri gibi boş ve aylak bulmandan çok daha hayırlı ve çok daha sevimlidir' diye cevap verdi.'¹⁰⁷ Bu rivayetlerdeki anlayış, Hz. Peygamber'in kıyamet kopmaya başlasa bile Müslüman'ın elindeki ağacı dikmesi gerektiği nasihatinin sahabe şuurunda yankı bulmasının bir meyvesidir. Nitekim ashab, ömürlerinin son anlarına ve günün geç saatlerine kadar çevrelerini yeşillendirmekten vazgeçmemişlerdir.

Bütün bunlara ilaveten Hz. Peygamber, yeşilliğin ölümlere bile yararı olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁸ O, iki mezar arasından geçerken bir ağaç fidanı istemiş ve onu iki mezarın arasına dikmiştir. Bu davranışının sebebi kendisine sorulduğunda ise, yeşilliğin devam ettiği sürece onların azabının hafifleyeceğini belirtmiştir. Muhtemelen bu rivayet, mezarlıklara koyu yeşil yaprak dokusu ile uzaktan dikkatleri cezbeden selvi ağaçlarının dikilmesi geleneğine etkili olmuş olabilir. Ancak genel manada, bu rivayetin Müslüman mezarlıklarının diğer milletlerin mezarlıklarına göre daha yeşil olmasını gerekli kılmaktadır. Fakat başta Çanakkale olmak üzere bütün şehirlerimizdeki mezarlıklarda durum, bunun tam tersidir. Bu mezarlıkların çoğu, yabanî otlara bürünmüş olup rastgele taşların bulunduğu bir harabe görünümündedir.

b- Ağaçların Korunması

Daha yeşil, daha yaşanılabilir bir çevre için Hz. Peygamber, gereksiz yere ağaçların kesimini yasaklamıştır. Mesela bir rivayete göre O, bu çerçevede sidre (kiraz) ağacının haklı bir maksada yönelik olmadan kesilmesini eleştirmiştir.¹⁰⁹ Bir diğer rivayette ise ağaçların hayvanlar için sığınak görevi gördükleri ve bundan dolayı onların kesilmelerine karşı çıktığı nakledilmiştir.¹¹⁰ Diğer taraftan O, ağaca bakış açısını sadece "dikmek veya kesmek" kavramlarıyla

¹⁰⁴ Macit, Yunus, "Sünnet Verileri Işığında Çevre Eğitiminin Esasları", Hadis Tetkikleri Dergisi, Yıl:2005, c. III, sayı:2, İstanbul 2005, s. 125.

¹⁰⁵ İbn Hanbel, *age.* V, 440.

¹⁰⁶ Hindî, Alâuddin Ali el-Muttakî, *Kenzü'l-'Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, thk. Safvet es-Sekkâ, Bekrî el-Hayyânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut ts., III, 909.

¹⁰⁷ Hindî, *age.* III, 909.

¹⁰⁸ Buharî, Vudû, 56; Cenâiz, 81; Edeb, 46; Muslim, Tahâret, 111.

¹⁰⁹ Ebû Davud, Edeb, 159.

¹¹⁰ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *age.* V, 201.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

sınırlandırmamış, aynı zamanda mevcut ağaçların incitilmemesi gerektiğini de ifade etmiştir. Nitekim bir rivayette elinde sopasıyla ağacın dal ve budaklarını kırıp döken bir bedeviye görünce, onu bu davranışından dolayı uyarmıştır.¹¹¹ Hz. Peygamber, her vesileyle ağaçlara şefkat ve merhametle yaklaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Râfi' b. Amr çocukken karnını doymak için Ensar'dan birisinin hurma ağacını taşıyınca, Hz. Peygamber ona son derece şefkatli bir üslupla “*Evladım, ağaçları taşılama, dibine düşenleri al, ye!*”¹¹² buyurmuştur.

Hz. Peygamber'in ilkelerine göre, savaşa giden ordu bile çevre ahlakının bir gereği olarak ağaçları kesemez, meyve bahçelerini yakamaz, tarlasında çalışanları rahatsız edemez, tarım ürünlerini ve hayvanları tahrip edemez.¹¹³ O'nun öngördüğü bu ilke ve prensipler, tamamen tabiatın ekolojik dengesini korumak için alınan önlemlerdir. Ayrıca bu önlemler, Hz. Peygamber'in ağaç ve toprağı ekip biçme konularındaki duyarlılığını da ortaya koymaktadır. Bu rivayetlerin aksine O'nun savaş taktiği olarak bir kısım hurma ağaçlarını kestirdiği de nakledilmiştir.¹¹⁴ Ancak O'nun düşmanın meyve ağaçlarını kesmesindeki gayesi, insanı korumak, daha fazla kan dökülmesini önlemek, düşmanın moralini kırmak ve düşmanı teslim olmaya zorlamaktır. Kur'an ayetlerine de konu olan hurma ağaçlarının kesimi¹¹⁵ meselesi, zorunluluğa binaen yapıldığı anlaşılmaktadır. Eğer ağaçlar, saklanma yeri olarak kullanılıp İslam ordusu yıpratılmaya çalışılıyorsa, savaş stratejisi olarak maksadı aşmamak üzere kesilmelerinde bir sakınca yoktur. Aksi takdirde ağaç kesimi hoş görülmemiştir.¹¹⁶

Hz. Peygamber'in ağaçlar konusunda gösterdiği bu titizliği, rahle-i tedrisinde yetişen sahabede de görmek mümkündür. Örneğin; Hz. Ebû Bekir'in Şam'a sevk ettiği orduya hitaben yaptığı konuşmadaki şu sözleri konumuz açısından kayda değerdir: “... *Davanıza ihanet etmeyin. Savaşta bile insaftan ayrılmayın. Çocukları, yaşlıları ve kadınları öldürmeyin ve zulmetmeyin. Hurma ve diğer meyve ağaçlarını, koyun, keçi ve diğer hayvanları yemenin dışında bir amaçla kesmeyin, telef etmeyin. Kiliselerde ibadete çekilenlere rastlarsanız onları ibadetleriyle baş başa bırakın. Size yiyecek, içecek ikram ederlerse Bismillah demeden yemeyin, içmeyin...*”¹¹⁷ Görüldüğü gibi, Müslümanların savaşta bile çevre dokusunu tahrip etmeme sorumluluk ve görevi vardır.

c- Orman Tesisi

Çevre sağlığı ve yeşil saha meselesinde Hz. Peygamber'in gösterdiği hassasiyetlerden bir tanesi de orman tesisidir. Nitekim O, Medine yakınlarındaki “Zureybu't-Tavîl” ismiyle bilinen alanın ormanlaştırılması için çaba göstermiştir. el-Belâzurî (ö.279/892)'nin rivayetine göre İbn Cü'dübe ve Ebû Mansûr şöyle demişlerdir: Hz. Peygamber, Zûkard Gazvesi'nden dönerken, Zureybut-Tavîl mevkiine gelince, Ensârdan Benî Hârise: ‘Ey Allah'ın Rasûlü! Burası bizim deve ve koyunlarımızın otlağıdır, kadınlarımızın dolaşma için çıktığı yerlerdir’ dediler. Bu sözleriyle onlar el-Gâbe'nin yerini kastediyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber: ‘Kim buradan bir ağaç kesecek olursa, onun karşılığı olmak üzere bir ağaç diksin!’ diye emretti. Bu emir üzerine ağaçlar dikildi ve el-Gâbe (orman) husûle geldi.¹¹⁸ Bu rivayete göre, eğer ormandan yararlanmamız gerekiyorsa, prensibimiz “yenisini dikmek şartıyla ancak ağaç kesilebilir” olmalıdır. Hz.

¹¹¹ İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebu'l-Hasen İzzuddîn Ali b. Muhammed, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Nşr. Halid Abdulfettah Şibl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996, VI, 351.

¹¹² Tirmizî, *Buyu'*, 54; İbn Mâce, *Ticârât*, 67.

¹¹³ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *age.* V, 220.

¹¹⁴ Buhârî, *Tefsiru'l-Kur'an*, 59; Muslim, *Cihad*, 29–30.

¹¹⁵ Haşr, 59/5.

¹¹⁶ Macit, Yunus, “Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fizikî Yapının Masuniyeti”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl:2005, c.V, sayı:4, Samsun 2005, ss. 104–109.

¹¹⁷ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrut 1407, II, 246.

¹¹⁸ Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Bağdadî, *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ' - Ömer Enis et-Tabbâ'), Müessesetu'l-Meârif, Beyrut 1407/1987, s. 17.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

Peygamber'in ormandan yararlanma konusundaki bu politikası gerçekten önemli ve bugün de çevrecilere ışık tutacak mahiyettedir. Bizler, ormanları tahrip ettikten ve eko sistemdeki yan etkilerini gördükten sonra önemini anladık. Ancak yukarıda naklettiğimiz rivayetlerden anladığımızı göre Hz. Peygamber, konuya daha geniş bir perspektiften bakmış ve çağlar ötesine ışık tutacak uygulamalar başlatmıştır.¹¹⁹ Nitekim O, bir taraftan şehrin yakınında onun tabii güzelliğine, havasının tasfiye ve temizlenmesine ve insanların dinlenmesine mahsus ormanlar bir diğer ifadeyle milli parklar; öte taraftan şehirden uzaklarda kurulacak ve odunundan düzenli bir şekilde yararlanılacak ormanlar oluşturulmasını tavsiye etmiştir.¹²⁰

Hz. Peygamber'in doğal kaynakların korunması, kollanması ve geliştirilmesiyle ilgili zikrettiğimiz bu rivayetlerdeki emir ve yasaklamaları, ümmetin çevre bilincini şekillendirmeye yönelik sünnetler olarak yorumlayabiliriz. Ayrıca Yüce Allah'ın tabiattaki âyetlerini koruyup gözetmeyi ve geliştirmeyi öneren bu sünnetleri, dinî tebliğin bir parçası olarak nitelemek de mümkündür.¹²¹ Bu durumda Hz. Peygamber'in bu konulardaki teşvik ve tavsiyeleri, hangi sahaya girerse girsin, onun ümmeti için uyulması gereken bir sünnettir. Hem maddî, hem manevî, hem dünyevî, hem uhrevî faydaları sebebiyle bu sünnet de en az diğer sünnetler kadar sevaplara sebep olacaktır.¹²² Bu nedenle Hz. Peygamber'in öğretilerini ve talimatlarını göz önüne alarak yeşil bir dünya için tutumlarımızı gözden geçirmeli ve hadis kitaplarının çeşitli bölümlerinde unutulmuş sünnetlerin yeniden ihyasını canlandırmamız gerekmektedir. Şüphesiz hadislerdeki bu talimatlara bağlı kalınsa, günümüzde çevreye duyarlı bir Müslüman profilinin ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır. Bugün çevrenin korunması ve çevre sağlığı ile ilgili konularda hazırlanacak hukukî dayanaklarda bile Hz. Peygamber'in çevreyle ilgili öğretilerinin ihmal edilmemesi gerekir.

d- Dokunulması Yasak Yeşil Alan (Haram Bölge) Fikri

Hz. Peygamber'in çevreyle dostluğu söz konusu edildiğinde, O'nun yeşil alanları oluşturmaya yönelik tavsiye ve kararlarından da bahsetmek gerekir. Modern anlamda "Millî Park" olarak isimlendirdiğimiz yeşil alanların Hz. Peygamber tarafından oluşturulma fikrinin kaynağı, şüphesiz Yüce Allah'tır. Nitekim bu durumu Hz. Peygamber şöyle ifade etmiştir: "*Mekke'yi haram kılan Allah'tır. Onu insanlar haram kılmamıştır.*"¹²³ Bu hadiste belirtilen dokunulmaz bölgenin ağacını kesmek, otunu yolmak, kuş ve diğer yabânî hayvanlarını avlamak yasaktır. Dolayısıyla bu bölgeyi çağımızın, canlılara ve bitki örtüsüne zarar verilemeyen doğal sit ve yeşil alanı olarak nitelendirmek mümkündür. Aslında yeşil kuşak/sit alanı uygulaması, Arapların Hz. İbrahim'den beri bildikleri bir yaklaşımdır.

Yeşil kuşak uygulaması Mekke'den sonra Medine'de de devam etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber, Hayber seferinden dönerken Medine'ye yaklaşınca, şehre işaret ederek, "*Ya Rabbi! Hz. İbrahim'in Mekke'yi yasak kılması gibi, ben de Medine'yi yasak kıldım. Onun iki kayalığı arası haramdır.*"¹²⁴ buyurmuştur. Bu bölgenin ağaçlarının kesilmesi, yapraklarının koparılması, otlarının yolunması ve hayvanlarının öldürülmesi yasaktır.¹²⁵ Bir rivayete göre Hz. Peygamber, söz konusu kurallara uymayanların cezalandırılacağını söylemiştir.¹²⁶ O'nun bu uyarısını çevre ve unsurlarının korunması hususunda ümmetinden titiz davranmalarını ve bu konuda hukukî müeyyideler hazırlamalarını istediğine hamledebiliriz.

¹¹⁹ Özdemir, *age.* s. 164.

¹²⁰ Cănan, *age.* s. 82.

¹²¹ Martı, Huriye, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013, s. 130.

¹²² Cănan, *age.* s. 68.

¹²³ Buharî, *Cezâu's-Sayd*, 8.

¹²⁴ Muslim, *Hac*, 475; Tirmizî, *Menâkıb*, 67.

¹²⁵ Muslim, *Hac*, 458, 464; İbn Hanbel, *age.* I, 318.

¹²⁶ Ebû Davud, *Menâsik*, 95, 96.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

Hız. Peygamber tarafından haram bölge (doğal dokuyu bozucu faaliyetleri yasaklama) olarak ilan edilen yerler, sadece Mekke ve Medine'den ibaret değildir. Taif halkının isteği üzerine, şehrin vadisinde benzer yasakların uygulanmasına dair hükümler koymuştur.¹²⁷ Tayy ve Cüreyş kabileleri de kendi arazilerinin koruma altına alınmasını Hız. Peygamber'den istemişler, o da onların isteklerini kabul etmiştir.¹²⁸ Gerek bunlar ve gerekse Medine'deki uygulama, daha çok ekolojik gayelere ve yöre insanının kendi çevrelerindeki bitki ve hayvan potansiyelini koruma amacına yöneliktir. Ancak Mekke'deki uygulama ise dinî içeriklidir.¹²⁹ Görüldüğü gibi Hız. Peygamber, ancak günümüzde farkına varılan ve ihtiyacına inanılan milli park, sit alanı ve yeşil alan gibi çevrecilik faaliyetlerini asırlar önce başlatmıştır. Şüphesiz şehirler inşa olunurken O'nun bu tavsiye ve öğretileri dikkate alınsaydı, şehirlerin her tarafı beton yığınınna dönüşmemiş olurdu.¹³⁰

SONUÇ

Çevre, insanoğlunun ve tüm canlıların içinde yaşadığı muhittir. Bu muhitin korunması problemi asrımızın en büyük sorunlarından biri haline gelmiştir. Yüce Allah tarafından belirlenen tabiat kanunları, iletişim ve teknolojik alandaki gelişmeler, nükleer enerji ve kimyasal silah denemeleri gibi birçok nedenden dolayı hiçe sayılmıştır. Böylece insanoğlu yeryüzünün halifesi olarak kendi emrine verilen tabiatın, ilk yaratılışındaki uyum ve dengeyi bozmuştur. Bunun sonucunda Kur'an'ın ifadesiyle insanoğlu, yapıp ettiklerinin karşılığını yani bindiği dalı kesmenin cezasını görmeye başlamıştır. Çünkü ona bahşedilen mükemmel ve kusursuz doğal hayat, hasta bir çevreye dönüşmüştür. Artık insanoğlu, geleceğini tehdit eden çevre problemlerinin üstesinden gelebilmek için ciddi düşüncelere dalmıştır. Eğer O, bu kötü gidişattan kurtulmak ve çevre krizini samimiyetle çözmek istiyorsa, çare Allah ve Resulünün ortaya koyduğu çevreyle dost ve uyumlu uygulamalara tabi olmaktır. Unutulmamalıdır ki, çevrenin korunması ve her türlü kirlilikten arındırılması ancak insanoğlunun kendi eliyle olacaktır.

Hız. Peygamber, her türlü vesileyle kendisine emanet olarak verilen çevreyi korumak ve kollama konusunda, Yüce Allah'a karşı sorumlu olduğunu hissettirmiştir. Bu bağlamda, Allah (c.c.)'in yeryüzündeki bir halifesi olarak çevreyi koruma adına her türlü projeye destek vermiştir. Örneğin, çevreyle ilgili hayatî önem taşıyan ağaç dikme merasimine katıldığı klasik hadis kaynakları tarafından rivayet edilmiştir.

Hız. Peygambere göre; çevre, Yüce Allah tarafından yaratılmıştır. Bütün her şey O'nun mahlûku ve bir şekilde O'nu tesbih ettiğine göre, tabiatı korumak, ona saygı duymak ve değerini muhafaza etmek gerekmektedir. Nitekim mahkûkâta karşı Yunus'un dediği gibi, "Yaratılanı severiz yaratandan ötürü" düşüncesini taşımamızdır. Dolayısıyla fakir-zengin; genç-ihtiyar, büyük-küçük, kadın-erkek kim olursa olsun bütün Müslümanların, çevreye karşı duyarlı ve dostane ilişkiler kurması, bir kulluk vazifesidir. Bu kulluk görevlerini yani çevreye karşı duyarlı olabilmenin kilometre taşlarını ancak çevre dostu bir peygamberin söz ve uygulamalarında bulunabilir.

Müslümanlara kılavuzluk edecek ekolojik sünnetlerin başında tabiat kaynaklarının israf edilmemesi gelmektedir. Çünkü israf, bütün insanlığın adil ve dengeli bir şekilde Yüce Allah'ın nimetlerini paylaşarak huzur dolu bir dünyada yaşamalarını engeller. Öte yandan tabiat kaynaklarının israf edilmeden kullanılması, Yüce Allah'ın rızasını kazanmanın da bir yoludur.

¹²⁷ Vacc/Taif Vadisi'nin dikenli çalıkları ve ağaçları kesilmeyecek; av hayvanları da öldürülmeyecektir. Bunlardan herhangi birini ihlal eden biri olursa sopolanacak ve elbisesi de soyulup alınacaktır. Eğer biri taşkınlık yaparsa/haddi aşarsa, yakalanıp Peygamber Muhammed (sav)'e getirilecektir. Bunu Allah elçisi Muhammed (sav)'in emriyle Halid b. Sa'îd yazdı. bk. Abd b. Humeyd, *age.* s. 34; Ebû Davud, *Menâsik*, 93, 94; İbn Hanbel, *age.* I, 165.

¹²⁸ Sarıçam, İbrahim, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yayınları, Ankara 2005, s. 332.

¹²⁹ Martı, *age.* s. 133.

¹³⁰ Sarıçam, *age.* s. 332.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

Nebevî öğretilerde çevreyle ilgili olarak tavsiye edilen diğer bir husus; suyun, toprağın ve havanın kirlenmemesi için temizliğe özen göstermektir. Hadislerde nehirlerin, akarsuların, göllerin denizlerin kirlenmemesi ve temiz tutulması konusunda dolaylı da olsa pek çok uyarılar vardır. Mesela, su kaynaklarına, meyveli ağaç altlarına, yollara ve insanların istirahat ettikleri piknik alanlarına abdest bozulmaması; su kaynaklarının hayvan ağlarının kuyularından belli bir mesafede uzak tutulması konularında ciddi ikazlar vardır.

Hz. Peygamber, her türlü canlının kıyamet saatinde olsa bile yaşam hakkına sahip olduğunu söylemekle tarihin en büyük çevre dostu bir beşer olduğunu göstermiştir. Gerçektende ağaç dikimi konusunda O'nun bu vurgusu, gittikçe çölleşen şu dünyamızın insanı için önemli bir kredidir. O'nun Kur'an'dan ilham alarak on dört küsur asır önce uyguladığı "yasaklanmış, dokunulmaz" manasına gelen "Haram Bölge" fikri, çağımızın vazgeçemeyeceği modern şehircilik anlayışının temelleri olarak nitelendirilebilir.

Hz. Peygamber, mezarlıklara bile olsa ağaç dikerek çevrenin yeşilliğine katkıda bulunmuştur. O'nun öğretilerine göre yerine yenisini dikmeden bir ağacı kesmek, uygun bir davranış değildir. Haram bölgesi sınırları içerisinde çevreyle uyumlu olmayan, tabiatın kurulu düzen ve dengesini bozan her türlü davranışa karşı hukuki müeyyidelere başvurulmasını istemesi, çevreyi koruma adına alınacak tedbirlere ışık tutması açısından önemli uygulamalardır. Diğer taraftan O'na göre çevreyle iyi geçinen ve iyi ilişkiler kuranlar da Allah katında ödüllendirilecektir. Kanaatimizce Hz. Peygamber'in çevreyi korumak ve güzelleştirmek adına ödül ve cezaya atıfta bulunması, çevreyle ilgili uygulamaların sürekliliğini sağlamak içindir.

Küresel çevre problemlerinin arttığı günümüzde, Hz. Peygamber'in çevreyle ilgili düşüncelerini ele aldığımız bu araştırma kapsamında söyleyebiliriz ki, O, gerçek manada bir çevre dostudur. Her türlü davranışında çevreyi koruyan vefalı bir çevre savunucusudur. Klasik hadis kaynaklarımızda dağınık haldeki O'nun uygulamaları ve sözleri bir araya getirilip analiz edildiğinde, bu durum açıkça görülecektir. O, hayatının her anında çevre bilincini geliştirme, çevrenin korunması ve çevre hijyeni gibi konularda müspet faaliyetlerde bulunmuştur. O'nun bu tavsiye ve önerileri, mihenk taşı edinildiğinde, çevre problemleri veya krizleri gibi meselelerin ortaya çıkmayacağı kanaatindeyiz.

Son söz olarak vurgulamak istediğimiz diğer bir konu; Hz. Peygamber'den rivayet edilen söz ve uygulamaların yorumları yapılırken hadis kaynaklarında nakledildikleri başlıklara harfi harfine bağlı kalınmamasıdır. Zira Muhaddisler, eserlerine aldıkları hadisleri kendi dönemlerinin şart ve ihtiyaçlarına göre tasnif etmişlerdir. Ancak günümüzde yapılacak tasniflerin bugünün kültürel perspektifini yansıtaacağı aşikârdır. Dolayısıyla farklı başlıklar altında derlenen hadisler yorumlanırken, klâsik yorumlara ilaveten bugüne ait mesajlara da değinilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abdurrahman el-Keşşî, *Müsnedu Abd b. Humeyd*, thk. Subhî el-Bedrî es-Samarrâî, Mahmud Muhammed es-Sa'îdî, Mektebetu's-Sünne, Kahire 1408/1998.
- ABDUL-MATIN, İbrahim, *Çevreci ve Dindar*, çev. İhsan Durdu, Ufuk Yayınları, İstanbul 2013.
- Abdurrazzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Mektebetu'l-İslâmî, İstanbul 1403/1983.
- ARMAĞAN, Servet, *İslam ve Çevre*, Gündönümü Yayınları, İstanbul 2005.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

- AYDIN, Muhammed, “Kur’an ve Sünnete Göre İnsanların Bozgunculuklarının Çevreye Etkileri”, *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu (15–16 Mayıs 2008)*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008.
- BAYRAKDAR, Mehmet, *Asr-ı Saadet’te Çevre Bilinci (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet’te İslâm)*, ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul 2006.
- *İslam ve Ekoloji*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- BAŞARAN, İbrahim Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, Gül Yayınevi, Ankara 1996.
- BEDİR, Murteza, *Sünnet Hz. Peygamber’in Evrensel Mesajı*, İSAM Yayınları, İstanbul 2008.
- Beğavî, Hüseyin b. Mes’ûd, *Meâlimu’t-Tenzîl (Tefsîru’l-Beğavî)*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Damiriyye, Süleyman Müslim el-Harş, Dâru’t-Taybe, Beyrut 1417/1997.
- Belâzurî, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Bağdadî, *Futûhu’l-Buldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ’- Ömer Enîs et-Tabbâ’, Müessesetu’l-Meârif, Beyrut 1407/1987.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî, *el-Musned*, thk. Mahfuzu’r-Rahman Zeynullah, Müessesetu ‘Ulumi’l-Kur’an, Beyrut 1409.
- Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- CÂNAN, İbrahim, *Âyet ve Hadislerin Işığında Çevre Ahlakı*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1995.
- Darimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- DARTMA, Bahattin, *Kur’an ve Ekoloji*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005.
- DARYAL, Ali Murat, “Maddenin Var Olma Hakkı: Çevre Kirlenmesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 1997/13–15, 131–142.
- DOĞAN, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Pınar Yayınları, İstanbul 2008.
- DOLATYAR, Mustafa, “Çevre Krizlerinin Kökenleri: İslâmî Bir Perspektif” çev. Veysel Nargül, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 2003/20, 301–317.
- DEMİR, Recep, “Doyumsuz Tüketim Arzusu ve Çevre Sorununa Kur’an Çerçevesinde Bakış”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, yıl. 2012/4, 1–12.
- Ebû Davud, Suleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî, *Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Fersahoğlu, Yaşar, *Dinler ve Çevre*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011.
- Firûzâbâdî, Mecdü’ddîn Muhammed b. Ya’kûb, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, thk. Mektebu Tahkîkiki’t-Türâs fî Müessesetu’r-Risâle, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut 1426/2005.
- GÖZ, Kemal, “Çevre Ahlakı ve İnsan”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, yıl. 2011/1, 92–100.
- GÜLER, Çağatay-ÇOBANOĞLU, Zakir, *Çocuk ve Çevre*, Çevre Sağlığı Temel Kaynak Dizisi (No: 23), Ankara 1994.
- HAŞİN, Hüseyin Ahmed, *el-İslam ve’l-Bîeh*, Dâru’l-Melâk, Beyrut 1432/2011.
- Heysemî, Ebu’l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau’z-Zevâid ve Menbau’l-Fevâid*, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1407.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

- Hindî, Alâuddin Ali el-Muttakî, *Kenzü'l-‘Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, thk. Safvet es-Sekkâ, Bekrî el-Hayyânî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut ty.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Musned*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem el-İfrikî el-Mısırî, *Lisânu'l-‘Arab*, Dâru Sadr, Beyrut 1375/1956.
- İbnu'l-Esîr el-Cezerî, Ebu'l-Hasen İzzuddîn Ali b. Muhammed, *Usdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, nşr. Halid Abdulfettah Şibl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.
- KELEŞ, Ruşen-HAMAMCI, Can, *Çevrebilim*, İmge Kitabevi, Ankara 1993.
- KÖSE, Saffet, “Suyun Kullanımı ve Su Kaynaklarının Korunması Hususunda Kur'an ve Sünnet Bağlamında Bir Yaklaşım”, *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu (15–16 Mayıs 2008)*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- KULA, Naci, “Kur'an Işığında İnsan-Çevre ilişkisinin Ruh Sağlığı Açısından Önemi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 2000/9, 361–376.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' Li Ahkâmi'l-Kur'an (Tefsiru'l-Kurtubî)*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1427/2006.
- MACÎT, Yunus, *Hz. Peygamberin Sünnetinde Çevre*, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1997.
- “Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fizikî Yapının Masuniyeti”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, yıl. 2005/4, 95–110.
- “Sünnet Verileri Işığında Çevre Eğitiminin Esasları”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, yıl. 2005/2, 111–128.
- Malik b. Enes, *el-Muvatta'*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- MARTI, Huriye, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2013.
- Mollâ Aliyyü'l-Kârî, Ali b. Muhammed b. Sultân, *el-Esrâru'l-Merfua fi'l-Ahbâri'l-Mevdüa*, thk. Muhammed Lutfî es-Sebbağ, Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1406/1986.
- Muslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccac el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, “İslam ve Çevre Bunalımı”, çev. Mevlüt Uyanık, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Yıl. 1990/3, 155–174.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- ÖZDEMİR, İbrahim, *Çevre ve Din*, Çevre Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty.
- SAKALLI, Talat, “Bilinç Kirlenmesi veya Çevre Kirliliğinin Zihni Temelindeki Aşınma”, *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu (15–16 Mayıs 2008)*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008.
- SANCAKLI, Saffet, “Hz. Peygamber'in Çevrecilik Anlayışı”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, yıl. 2001/3–4, 405–421.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

- SARIÇAM, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- Sindî, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdulhadi, *Süneni İbn Mâce bi Şerhi's-Sindî*, thk. Halil Memûn Şihâ, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1416/1996.
- Taberânî, Ebu'l-Kasım Suleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâc Emrir, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1405/1985.
- *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdî Abdulmecid es-Selefî, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Musul 1404/1983.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407.
- Tayâlisî, Ebû Davud Suleyman b. Davud, *el-Musned*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sunen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Vâkîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1404/1984.
- YAPICI, Süleyman, *İslam ve Çevre İnsan ve Çevre*, Anıl Grup Yayıncılık, İstanbul 2011.
- YILDIRIM, Zeki, "Kur'an ve Çevre Sorunları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 2012/38, 67–100.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf*, thk. Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcut ve Şeyh Ali Muhammed Muavviz, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1418/1998.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 9/2 Winter 2014

